

ZIGMAS ZINKEVIČIUS

DĖL LIETUVIŲ BENDRINĖS KALBOS KILMĖS

Reikalas lietuviams turėti bendrinę kalbą visu aštrumu iškilo XIX a. antrojoje pusėje įsisiūbavus tautiniam atgimimui ir ėmus galvoti apie savos tautinės periodinės spaudos leidimą. Tada mūsų veikėjų akys kryo į Mažąją Lietuvą, kur jau egzistavo bendrinė rašomoji kalba — jiems sektinas pavyzdys. Toji Maž. Lietuvos kalba turėjo ilgametę — daugiau negu dviejų šimtmečių — tradiciją nuo pat XVII a. vidurio. Ji buvo palyginti gerai sunorminta ir iš seno rūpestingai tvarkoma.

Dauguma mūsų atgimimo veikėjų kilo iš Suvalkų gubernijos, kur pusę šimtmečio anksčiau buvo panaikinta baudžiava ir radosi pirmieji lietuviai inteligentai. Jie kalbėjo vakarų aukštaičių tarmės pietinėmis šnektomis, nedaug tesiskiriančiomis nuo Maž. Lietuvos bendrinės kalbos, susidariusios tos pačios tarmės (irgi pietinių šnektų) Maž. Lietuvoje pagrindu. Taigi jiems Maž. Lietuvos kalba iš seno buvo artima, pasakytume, beveik sava. Todėl nereikia stebėtis, jog jie ėmė rašyti, Jono Jablonskio žodžiais tariant, suvalkietišškai, kaip buvo rašoma Maž. Lietuvoje. Skirtumą sudarė mažmožiai, atsiradę dėl jų gimtųjų šnektų įtakos. Iš Maž. Lietuvos kalbai artimos vakarų aukštaičių tarmės ir šiai tarmei netolimų šnektų kilo net 75 % pirmojo lietuvių tautinio laikraščio „Aušros“ bendradarbių, tarp jų beveik visi aktyviausieji. Čia priklausė ir visi penki „Aušros“ redaktoriai, iš kurių du patys buvo mažlietuviai (Martynas Jankus ir Jurgis Mikšas), kiti trys, nors kilę iš Didž. Lietuvos, bet buvo gerai susipažinę su mažlietuvių spauda, net joje bendradarbiavę (ypač Jonas Basanavičius ir Jonas Šliūpas). „Aušroje“ aktyviai reiškesi mažlietuviai Vilius Bruožis, Vilhelmas Kučius, Kristupas Voska, Jonas Sembrickis, Jurgis Zauerveinas. „Aušra“ buvo ir leidžiama Maž. Lietuvoje (taip pat vėliau kiti laikraščiai). Taigi jos negalėjo neveikti Maž. Lietuvos raštų kalbos tradicija. Būtų nesuprantama, jeigu „Aušros“ redaktoriai ir bendradarbiai dairytųsi į kitas tarmes, užuot rašę „savąja kalba“.

Atgimimo veikėjai pavyzdžiu ėmė tą mažlietuvių kalbos modelį, kuris buvo aprašytas didžiųjų lituanistų Augusto Schleicherio ir Frydricho Kuršaičio gramatikose. Schleicheris vakarų aukštaičių tarmę moksliniu požiūriu vertino labiau už kitas, nes ji išlaikė sveikesnes žodžių galūnes. Schleicherio ir Kuršaičio aprašytą

lietuvių kalbos modelį perėmė Adalbertas Bezzenbergeris, Augustas Leskianas, Karlas Brugmannas ir kiti žymieji indoeuropeistai. Jis visuotinai įsitvirtino lyginamojoje kalbotyroje. Jį Maskvos universitete dėstė prof. Filipas Fortunatovas, kurio paskaitų klausėsi nemaža mūsų atgimimo veikėjų. Karštos galvos, patyrusios iš lyginamosios kalbotyros veikalų apie tai, kad lietuvių kalba geriau už kitas gyvas kalbas išlaikė indoeuropiečių prokalbės ypatybes, kad ji šiuo atžvilgiu prilygstanti sanskritui ir klasikinėms graikų bei lotynų kalboms, toli pralenkianti prievarta Lietuvoje brukamas lenkų ir rusų kalbas, suprantama, ėmė labai didžiuotis. Jie savo raštuose stengėsi artėti prie to mokslininkų išgarsinto lietuvių kalbos modelio, pripažinto geriausiu ir tobuliausiu, mokslo pasaulyje reprezentuojančiu lietuvių kalbą.

Tas iš seno Maž. Lietuvoje vartotas garsusis lietuvių kalbos modelis, Kazimiero Būgos žodžiais tariant, „rašomosios kalbos griaučiai“, praktiškai ir buvo perkeltas į Didž. Lietuvos periodinę ir kitokią spaudą, kažkiek jį modifikavus, pritaikius naujiems poreikiams. Jis ir davė pradžią mūsų dabartinei bendrinei kalbai.

Tasai modelis ne visai sutapo su XIX a. pabaigos Maž. Lietuvos raštų kalba, kuri dėl sustiprėjusios germanizacijos tada sparčiai kito: joje išigalėjo vokiškos konstrukcijos, gausėjo germanizmų, kitų naujovių. Todėl tokia Maž. Lietuvos bendrinė kalba, kokia ji tuo metu buvo, Didž. Lietuvai netiko. Svetimi didžialietuviams atrodė ir gotiški rašmenys. Apskritai tada abi lietuvių tautos dalys — Didžioji ir Mažoji Lietuva — gyveno skirtingą gyvenimą, tarp jų nebuvo glaudesnių dvasinių ryšių, viena kitos dažnai nebesuprato. Visa tai neleido akiai kopijuoti to meto Maž. Lietuvos bendrinės kalbos. Aklą kopijavimą žmonės suvoktų kaip „prūsų“ įvedimą, kurių buvo vengiama, bet kurių nemaža vis dėlto pasitaikydavo pirmuosiuose „Aušros“ numeriuose, ypač tuose straipsniuose, kuriuos parašė arba suredagavo mažlietuviai autoriai bei redaktoriai. Vėliau, padaugėjęs iš Didž. Lietuvos kilusių bendradarbių, „prūsų“ lyginamasis svoris mažėjo, o 1884—1886 m. „Aušroje“ jų tik retkarčiais bepasitaiko.

Taigi mažlietuvių to meto bendrinę kalbą teko mūsų atgimimo veikėjams pritaikyti Didž. Lietuvai: pirmiausia išmesti nereikalingus germanizmus ir kitus Didž. Lietuvoje nevartojamus žodžius, pakeisti juos didžlietuviams suprantamais atitikmenimis. Ir patį bendrinės kalbos modelį teko kažkiek pritaikyti prie suvalkiečių tarmės, iš kurios ploto buvo kilę dauguma atgimimo veikėjų ir kuria jau anksčiau savo raštuose rėmėsi M. Marcinkas ir A. Tatarė. Tą darbą vykdė, jam kryptį davė kalbininkai, daugiausia Jonas Jablonskis, neretai vadinamas rašomosios kalbos tėvu. Taigi buvo siekiama savotiško mažlietuvių bendrinės kalbos ir suvalkiečių tarmės lydinio, tam tikros abiejų sintezės. Iš esmės tai nebuvo kažkokia nauja rašomoji kalba, bet tik anksčiau Maž. Lietuvoje vartotos pavyzdinės kalbos naujas raidos etapas, nukreiptas Didž. Lietuvos link, gavęs Didž. Lietuvos poreikių tenki-

nimo funkciją. Tai akivaizdžiai rodo dabartinės mūsų bendrinės kalbos normų palyginimas su ana suvalkiečių tarme, šių dienų dialektologine terminologija vadinamą vakarų aukštaičių kauniškių vardu. Bemaž visais tais atvejais, kur dabartinės bendrinės kalbos normos skiriasi nuo šios tarmės, jų ištakas randame Maž. Lietuvoje. Pateiksime tik kai kuriuos pavyzdžius.

Norminės bendraties kamieno formos *gyvėnti, gyvėnk, gyvėntų, gyvėnsiu, gyvėndavau, gyvėndamas* suvalkiečiams anuomet buvo (ir dabar tebėra) svetimos, nes jie sako *gyvėti, gyvėk, gyvėtų, gyvėsiu, gyvėdavau, gyvėdamas*. Norma paimta iš Maž. Lietuvos (nors ir ten buvo kažkiek svyruojama), sustiprinta Didž. Lietuvos raštų tradicijos ir kitų tarmių.

Norminės pilnosios linksnių ir asmenų formos, pvz., įnagininkai *akimi, sūnumi, šakomis, ūpėmis*, vietininkai *tamė, geramė, šakojė, ūpėje, geruosė, miškuosė*, veiksmožodžių daugiskaitos formos *nėšame, nėšate*, išsiskiriančios iš paradigmos didesniu skiemenu skaičiumi, suvalkiečių buvo trumpinamos: *akim, sūnum, šakom, ūpēm, tam, geram, šakoj, ūpėj* ir *šakō, ūpe, geruōs, miškuōs, nėšam, nėšat*. Schleicherio ir Kuršaičio gramatikose jos pateiktos sveikos, nesutrumpintos. Tokia iš seno buvo Maž. Lietuvos raštijos tradicija. J. Jablonskis ir kiti mūsų kalbos normintojai pilnąsias formas pripažino norminėmis Maž. Lietuvos bendrinės kalbos įtakoje. Prie šių formų įsigalėjimo, žinoma, prisidėjo ir Didž. Lietuvos raštų tradicija. Tas pat pasakytina ir apie veiksmožodžio 3 asmens pilnųjų formų *yrà, nērà, tērà, tebērà, nebērà, tūri, nóri* įsigalėjimą. Plg. trumpus suvalkiečių atitikmenis *ỹ(r), nẽ(r), tẽ(r), tebẽ(r), nebẽ(r), tūr(i), nór(i)*.

Norminiai daugiskaitos naudininkai su *-s*, pvz., *výrams, žmonóms, geríems, trims, mùm*s suvalkiečių nevertojami, jie to *-s* neišlaiko (vartoja senovines dviskaitos formas), sako *výram, žmonóm, geríem, trím, mùm*. Maž. Lietuvoje (raštuose ir tarmėse) tasai *-s* buvo išlaikomas, tuo daugiskaitos naudininką griežtai skyrė nuo dviskaitos naudininko, neturėjusio *-s*. Jablonskis daugiskaitos naudininkui tevertotojo formas su *-s*, atskirdamas jas nuo dviskaitos naudininko. Jis savo kalbiniuose straipsniuose kovojo prieš formų be *-s* vartojimą daugiskaitai reikšti. Prie šios kovos prisidėjo K. Būga. Taip formos su *-s* įsitvirtino dabartinėje bendrinėje kalboje dėl Maž. Lietuvos bendrinės kalbos įtakos, palaikomos Didž. Lietuvos senųjų raštų tradicijos.

Vietoj norminių moteriškosios giminės vienaskaitos įnagininkų *tà, jà, šià* ir daugiskaitos galininkų *tàs, jàs, šiàs* suvalkiečiai turėjo atitikmenis su ilguoju vokalizmu *tá, já, šiá (tái, jái, šiái), tás, jás, šiás (táis, jáis, šiáis)*. Dabartinės norminės formos paveldėtos iš Maž. Lietuvos bendrinės kalbos, palaikomos Didž. Lietuvos senųjų raštų tradicijos ir kitų tarmių (ne suvalkiečių). Jablonskis iš pradžių rašė šių įvardžių galūninius balsius su nosine raide, bet vėliau senųjų (Maž. ir Didž. Lietuvos) raštų įtakojamas pradėjo rašyti be nosinių.

Norminė tariamosios nuosakos forma su *-čiau* (pvz., *ečiau*) suvalkiečių šnektose pasitaikydavo tik arčiau Maž. Lietuvos, šiaip vyravo forma su *-čia* (*ečia*). Maž. Lietuvoje buvo visuotinai įsigalėjusi *-čiau*. Iš čia ji ir buvo perkelta į Didž. Lietuvą, kurios tarmės dažniausiai turi kitas formas: su *-čia*, *-čio*, *-čiu*, *-tau*...

Vietoj dalyvio vardininkų su *-qs*, *-is* (*sukas*, *mylis*, daugiskaita *suką*, *mylį*) suvalkiečiai paprastai vartoja su *-antis*, *-intis* (*sùkantis*, *mýlintis*, daugiskaita *sùkantys*, *mýlintys*). Formos su *-qs*, *-is* (istoriškai senesnės) raštuose įsitvirtino dėl Maž. Lietuvos bendrinės kalbos įtakos, matyt, palaikomos senųjų raštų tradicijos.

Būtojo laiko dalyvio daugiskaitos formą *sùkę* suvalkiečiai paprastai vartojo ir moteriškajai giminei reikšti vietoj *sùkusios*. Kuršaičio gramatikoje, kaip ir dabartinėje bendrinėje kalboje, vartojamos skirtingos vyr. ir mot. giminės formos: *sùkę*, bet *sùkusios*. Jablonskis mot. g. formą *sùkusios* greičiausiai pripažino Maž. Lietuvos raštų įtakojamas.

Taip reikėtų žiūrėti ir į bendratis su *-ti*, žodelius *tačiaũ*, *taip*, *taĩp*, *teĩ*, *šeĩ* ir daugelį kitų dabartinės mūsų bendrinės kalbos faktų (suvalkiečiams įprastos bendratys su *-tie*, *-t*, žodeliai *tečiaũ*, *teĩp*, *šeĩp* resp. *tèp*, *šèp*, *tę*, *šę*). Beje, Jablonskis pats iš pradžių nurodytus žodelius rašė suvalkietišškai, tik vėliau perėjo prie dabar vartojamų, kurie buvo Maž. Lietuvoje.

Iš sintaksės ir semantikos srities galima būtų nurodyti prielinksnio *liĩnk* vartojimą polinksniu ir *prõ* vartojimą 'pro ką nors kiaurai' reikšme, būdingus Maž. Lietuvai.

Galima būtų nurodyti dar daugybę kitų pavyzdžių, rodančių Maž. Lietuvos rašomosios kalbos elementus dabartinėje mūsų bendrinėje kalboje, kurių neturi Didž. Lietuvos vakarų aukštaičių tarmė.

Įdomu, kad Maž. Lietuvos kalbos elementai akivaizdūs ne vien rašomosios, bet kartais ir šnekamosios kalbos, t. y. tarties normose. Antai daiktavardžių *i* kamieno daugiskaitos vietininkas Kuršaičio gramatikoje yra *akysè*. Jablonskio gimtoji šnekta turėjo *akisè*, kiti vakarų aukštaičiai į pietryčius nuo jos išlaikė ilgąjį balsį *y*, bet formą kirčiavo *akýse*. Bendrinėje kalboje įsigalėjo Maž. Lietuvai būdingas kuršaitinis variantas *akysè* nors XIX a. pabaigos spaudoje balsio *i* ilgumo žymėjimas dar nebuvo reguliarus, o kirčiavimas raštuose neatsispindėjo.

Vietoj norminio prielinksnio *dėl* Jablonskio šnekta turi *deĩ* (raidžių *é* ir *e* skyrimas XIX a. pabaigoje nepasižymėjo nuoseklumu), tačiau bendrinėje kalboje įsigalėjo Maž. Lietuvos *dėl*.

Vakarų aukštaičiai būdvardžių mot. g. naudininko kirčiuoja galūnę: *baltái*, *žaliái*, *gražiái*. Šakninis kirčiavimas čia retas. Tačiau bendrinėje kalboje jis įsigalėjo, nes Maž. Lietuvoje buvo kirčiuojama *báltai*, *žáliai*, *grážiai*. Taip pat įsigalėjo Maž. Lietuvos kirčiavimas *žmogùs*, o ne suvalkiečių *žmõgus*.

J. Tumas-Vaižgantas prisimena, kad nuo 1888 m. jis pats ir kiti stengdavęsi kalbėti „rašomąja kalba“, taigi buvo kažkiek dėmesio skiriama ir tarčiai, ne vien raštui.

Ir Maž. Lietuvos rašyba stipriai veikė Didž. Lietuvos autorius. Sekdamas Kuršaitį, Jablonskis ėmė rašyti ir mes iki 1977 m. rašėme *piáuti*, *biaurùs*, nors šiuo atveju tiek Mažojoje, tiek Didžiojoje Lietuvoje buvo tariama su jotu po *p*, *b*: *pjáuti*, *bjaurùs* (iki Kuršaičio ir Prūsų lietuviai taip paprastai rašė).

Jau vien pateikti duomenys rodo, kad mūsų dabartinės bendrinės kalbos kūrybos, jos norminimo procesas buvo sudėtingas ir anaip tol ne trumpalaikis. Jis tęsėsi iki I pasaulinio karo ir vėliau, kol Didž. Lietuvoje bendrinė kalba, pirmiausia rašomoji, visuotinai įsigalėjo, kol ji nusišlifavo, gavo patvaresnes formas. To buvo pasiekta tik XX a. antruoju-trečiuoju dešimtmečiais. Visam tam sudėtingam procesui pradžių ir tinkamą kryptį davė „Aušra“. Čia jos nuopelnas. Detaliai bendrinės kalbos kūrybos procesas dar nėra ištirtas. Mes ir šiandien tik aprioriškai tegalime kalbėti apie tai, kokį įnašą į tą procesą įnešė kalbininkai (Arnoldo Piročkinio dėka aiškus tik Jablonskio vaidmuo), rašytojai, žurnalistai, spaudos darbuotojai. Bendrinę kalbą iš tikrųjų kūrė visa tauta. Galutinai ją įtvirtino mokykla, spauda, visuomeninis gyvenimas.

BALTISTICA IV priedas

Tarptautinio baltistų kongreso, vykusio 1991 m. spalio 2–4 d. Vilniuje, pranešimai

Redaktorės: I. Stankevičienė, A. Peleckaitė, L. Račienė, A. Barkauskienė, N. Kolpigina. Dailininkas A. Ladyga. Techninė redaktorė J. Vilčinskaitė. Korektorės: D. Baliukynienė, N. Semionova

SL 256. 1994 11 25. 10,65 apsk. leidyb. I. Formatas 70×90^{1/16}. Tiražas 700 egz. Užsakymas 1371. Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Žvaigždžių 23, 2050 Vilnius. Spausdino „Spindulio“ spaustuvė, Gedimino 10, 3000 Kaunas. Kaina sutartinė